

15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення ч. 3 ст. 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство») від 09 липня 1998 року №12-рп/98. – URL: :
16. Жернаков В.В. Право соціального забезпечення: навч. посіб. Авт.: С.М. Прилипко, Г.С. Гончарова, В.В. Юровська, О.О. Конопельцева; за заг. ред. В.В. Жернакова. – Х.: Нац. ун-т “Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого”, 2013. – 126 с.
17. Устинов С.О. Співвідношення термінів «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» в законодавстві України. Юридична наука і практика. - 2011. - №2. - С. 90-95.
18. Батыгин К.С. Право социального обеспечения. Общая часть: учебн. пособие. – М., 1998. – 317 с.
19. Пивоварська К.Б. До визначення предмета права соціального забезпечення .Форум права. 2010. №1. С. 296–299. URL: <http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10pkbpcz.pdf>.
20. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: Навч. посіб. – К.: Знання, 2005. – 405 с.
21. Сирота І.М. Право соціального забезпечення в Україні: підручник. – Х. : Одиссей, 2001. – 384 с.
22. Казанчан, А. А. До предмету правового регулювання права соціального забезпечення України: проблеми визначення і виділення. Держава та регіони. Сер.: Право / гол. ред. В.Г. Лукашевич. - Запоріжжя, 2010. - №3. - С. 83-86.
23. Дараганова Н. В. Предмет права соціального забезпечення. Юридична наука. - 2013. - № 8. - С. 33-38
24. Європейська соціальна хартія (переглянута): міжнародний документ від 03 травня 1996 року. – URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_062.
25. Дейнега М.А. Перспективи систематизації законодавства України про соціальне забезпечення. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Право. - 2014. - Вип. 197(3). - С. 170-174.
26. Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої) від 3 травня 1996 року: Закон України від 14 вересня 2006 року №137-V. Відомості Верховної Ради України. – 2006. – №43. – Ст. 1089.

УДК 349.2

Сіньова Л. М.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ВИЗНАЧЕННЯ ВИХОВНОЇ ФУНКЦІЇ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

В статті досліджується сутність виховної функції права соціального забезпечення в сучасних умовах в Україні, аналізується діяльність держави в сфері соціального забезпечення. Виховна функція права соціального забезпечення має бути спрямована на розвиток і зміцнення правосвідомості, правової культури і правового виховання у всіх членів суспільства навичок правомірної поведінки.

Ключові слова: виховання, виховна функція права, соціальна справедливість, право соціального забезпечення, функція права.

Синева Л.Н. Определение воспитательной функции права социального обеспечения в современных условиях

В статье исследуется сущность воспитательной функции права социального обеспечения в современных условиях в Украине, анализируется деятельность государства в сфере социального

обеспечения. Воспитательная функция права социального обеспечения должен быть направлен на развитие и укрепление правосознания, правовой культуры и правового воспитания у всех членов общества навыков правомерного поведения.

Ключевые слова: воспитание, воспитательная функция права, социальная справедливость, право социального обеспечения, функция права.

Sinyova L. Defining of the Educational Function of Social Maintenance Law in Modern Conditions

The essence of educational function of social maintenance law in Ukrainian modern conditions has been researched in this article, government activity within the sphere of social maintenance has been analysed. The educational function of social maintenance law has to be approached on development and straitening of legal awareness, legal culture and brining the rules of legal behaviour to all the members of society.

Keywords: education, educational function of law, social justice, social maintenance law, law function.

Основне призначення права полягає в упорядкуванні суспільних відносин, в ефективному впливі на них. Це призначення права свідчить про велике значення властивих йому функцій. Функції права є напрями впливу права на поведінку людей шляхом нормативного закріплення і охорони передумов соціально значимої діяльності суб'єктів. Функція права відображає стабільне, постійне вплив права на суспільні відносини. Незважаючи на природний процес розвитку права, його зміни, в ньому зберігається певна спадкоємність. Саме стабілізуюча роль права надає йому соціальну цінність. Незмінними правовими константами залишаються життя, честь, свобода, справедливість [1].

Питаннями визначення виховної функції права та функцій права соціального забезпечення досліджувалися значною кількістю науковців, а саме: С.С.Алексєєва, В.Д. Бабкіна, О.Ф. Граніна, В.І. Гоймана, С.Д. Гусарєва, І.В. Гушчина, Д.А. Керімова, М.І. Козюбри, В.В. Копейчикова, Г.В. Кузьменко, О.Л. Кучми, В.П. Пастухова, С.М. Прилипка, В.І. Прокопенка, О.О. Лукашева, П.О. Недбайла, Є.В. Назаренко, П.М. Рабіновича, Т.М. Радько, О.В. Тищенко, Б.І. Сташківа, В.П. Слобожаніна, В.П. Сальнікова, О.Ф. Скаун, О.Л. Слюсаренко, О.Д. Тихомирова, О.Є. Мачульської, Л.Ю. Малюги, Н.М. Оніщенко, В.Ш. Шайхатдінова, О.В. Шмоткіна, Я.М. Фогеля, В.І. Щербини, О.М. Ярошенка та ін.

Слід зазначити, що в правовій науці недостатньо приділена увага виховній функції права соціального забезпечення.

Питання формування в Україні соціально-орієнтованої держави та громадянського суспільства потребують подальшого проведення відповідних міждисциплінарних досліджень, які дають змогу визначити обґрунтовану реалістичну концепцію розвитку соціально-орієнтованої економіки, правового забезпечення, оптимального поєднання економічної доцільності та соціально-правової справедливості, вдосконалення напрямків правового впливу на суспільні відносини, перетворення держави в соціально-політичний інститут з новими функціями права, правового виховання, які б відповідали потребам громадянського суспільства [2, с. 7].

Ряд вчених відрізняють соціально-юридичні і соціально-політичні або соціальні функції. До перших відносять регулятивну і охоронну функцію, в другу групу включають економічну, політичну, виховну і охоронну, в третю - економічну, політичну і ідеологічну функції [3].

Виховання – це процес цілеспрямованого впливу людини чи групи людей (суб'єктів виховання) на іншу людину чи групу людей (об'єкти виховання) з метою формування у них певних психологічних властивостей та проявів поведінки. Буває успішним за умови достатньої активності як суб'єкта, так і об'єкта виховання [4].

Виховання – процес соціокультурного становлення та розвитку індивіда, в ході якого, залежно від спрямованості впливу, здійснюється засвоєння ним соціального досвіду, знань, зразків і норм поведінки, цінностей культури. Виховна діяльність характеризується своєрідністю взаємовідносин суб'єкта й об'єкта виховання: об'єктом виховання є людина, яка сама може виступати активним суб'єктом саморозвитку. Тому акцентування у вихованні на цілеспрямованості впливу позбавляє людину особистісної активізації, свідомо звужує можливості даного процесу і, до того ж, не завжди гарантує очікувану ефективність, бо сфера свідомості людини, що зазнає впливу, може бути пов'язана з іншими установчими програмами, відмінними від тих, які виробляє вихователь (скажімо, вплив оточуючого соціального середовища та ін.) [5].

Виховання саме по собі не здатне змінювати об'єктивні умови життєдіяльності особи й суспільства, але, формуючи людину, її ставлення до тих чи інших обставин, а також розвиваючи її потреби й здібності, стає передумовою змін, розвитку обставин самою людиною. Найбільш суттєвим

виховним принципом можна вважати включеність індивіда в об'єктивні відносини відповідальної залежності, що передбачає усвідомлення лінії поведінки, здатної задавати позитивну спрямованість усім його діям. Виховання – це важлива форма взаємозв'язку людини і суспільства. Пристосовуючи людину до існуючої системи суспільних відносин, виховання стає необхідним компонентом функціонування й розвитку її життєдіяльності. Однак воно не є спонукою до будь-яких видів діяльності. Виховання – це самозміна людини, що збігається зі змінами зовнішніх обставин. Виховний процес можна характеризувати двома концептуальними моментами: потреба людини бути особистістю і її здатність бути особистістю [5].

Виховання закладає в людині основи для її самовиховання, в процесі якого відбуваються не лише її самовиявлення, самореалізація, а й створення можливостей щодо саморегуляції, самоуправління, спрямованих на вироблення, зміцнення та вдосконалення тих чи інших особистісних якостей. Процеси виховання та самовиховання тісно взаємопов'язані між собою і створюють єдиний шлях формування особистості [5].

Виховна функція права являє собою результат здібності права висловлювати ідеологію певних класів і соціальних сил і його здатність чинити вплив на думки і почуття людей. Тому однією з найважливіших завдань виховної функції права є виховання високої правосвідомості, формування стимулів правомірної поведінки громадян. В праві виражаються передові, гуманні, відповідні інтересам особистості приписи, в результаті чого воно отримує психологічну підтримку з моменту видання правової норми. Разом з тим правові вимоги, не відображають бажань і настроїв людей, отримують негативну оцінку і не знаходять підтримки в їх свідомості. У таких випадках виховна функція права не досягає своєї мети [6].

Виховна функція виконується правом за допомогою опису в диспозиціях правових норм моделей необхідного або дозволеної поведінки людей. Санкція норми чинить виховний вплив шляхом встановлення заходів впливу на правопорушників. Право в цілому здійснює **виховну функцію**, так як воно закріплює моделі суспільно значущої поведінки, що склалися протягом тривалого часу існування людства [1].

Виховна функція невіддільна від освітньої і спрямована на забезпечення єдності навчально-виховного процесу в різних освітньо-виховних системах, на його гуманізацію. Як підкреслює академік *М.Д. Ярмаченко*, що навчання й виховання тісно пов'язані одне з одним, доповнюють одне одного, переплітаються одне з одним [7].

Як зазначає Г.О. Балл, гуманістична орієнтація аж ніяк не ставить під сумнів значення професійних знань, умінь і навичок, але, по-перше, наголошується на їх ролі як засобів, інструментів реалізації спрямованості особистості; по-друге, у цій інструментальній ролі знання, уміння і навички доповнюються стратегіями творчої діяльності, а також вольовими якостями, потрібними для подолання труднощів, що постають на шляху згаданої реалізації; по-третє, набувають великої ваги засоби, які забезпечують особисте (зокрема професійне) самовдосконалення [7].

І.Д. Бех стратегічним напрямом виховання вважає його *особистісно орієнтовану спрямованість*, яка має «суттєво гуманізувати виховний процес, наповнити високими морально-духовними переживаннями, утвердити взаємини справедливості й поваги, максимально розкрити потенційні можливості дитини, стимулювати її до особистісно розвивальної творчості» [7].

Розкриття змісту виховної функції права диктується прагненням більш всебічно розкрити сутність права, адже виховна функція одна з функцій права, що складає внутрішньо-узгоджену систему, вона є самостійною загально-соціальною функцією права. Характеризуючи службову роль, яку виконує право у вихованні, слід відмітити, що вона відображає відношення права до цього процесу, показує його як знаряддя соціальних перетворень, інструмент активного впливу на свідомість і поведінку особи, виражає спроможність правової системи до вирішення задач і досягнення цілей, що стоять перед суспільством у галузі соціального виховання. Реалізація виховної функції відображається у правовому вихованні і його роль у сучасних умовах зростає в багатократному розмірі. Адже одним із головних елементів побудови правової держави є всезагальне підвищення ролі правової культури населення, подолання правового нігілізму в усіх сферах життя, яке можливе лише за умови закріплення правових начал у суспільстві та державі в цілому [2, с. 7]. О.Л. Кучма наголошує, що зловживання правом є лакмусовим папером щодо визначення недосконалостей чинного законодавства, і найправильніша реакція законодавця – це вдосконалювати законодавство. При неможливості обійти норму закону покращиться й правова культура в суспільстві [8, с. 128-134].

Виховна функція полягає у передачі дітям дорослими членами сім'ї соціального досвіду. Правильне сімейне виховання розвиває здібності, здорові інтереси та потреби дитини, формує

правильний світогляд, позитивне ставлення до праці, сприяє прищепленню гуманних моральних якостей, розумінню необхідності дотримуватися правових і моральних норм життя, поведінки, що сприяє розвитку фізичної досконалості дітей, зміцненню їхнього психічного здоров'я, виробленню навичок санітарно-гігієнічної культури. Ця функція – одна з найважливіших. Її мета – передати підростаючим поколінням у процесі входження в систему суспільних відносин соціального досвіду, знань, орієнтацій, норм і ролей, умінь і навичок, необхідних для моральної життєдіяльності. Успіх виконання залежить від виховного потенціалу сім'ї, який у свою чергу залежить від її матеріальних і побутових умов, чисельності та структури сім'ї, взаємостосунків, які складаються між всіма членами родини, особистого прикладу батьків, їх педагогічної культури, специфіки самого процесу сімейного виховання [9].

Дія виховної функції є двостороннім процесом, що припускає не тільки спрямування виховного впливу права на особу, але й активне відношення останнього до нього. Проте реалізацію досліджуваної функції не варто звужувати тільки до процесу об'єктів права в поведженні особи. Його потрібно розглядати в тісній взаємодії із системою правового виховання. У зв'язку з цим слід вважати правильною висловлену в юридичній літературі думку про те, що виховний вплив права відноситься до засобів, мір правового виховання. Правове виховання як чинник, що впливає на кінцевий результат впливу виховної функції, виступає умовою її ефективності і забезпечує досягнення цілей, що ставляться перед демократичною правовою державою у вихованні громадян. Виходячи з цього в механізмі реалізації названої функції і у системі правового виховання виділяються загальні елементи. До них належать і методи правовиховного процесу [10, с. 199].

Таким чином, виховна функція права через залучення людей до знань про права, свободи, забезпечуючи правове виховання, вдосконалення навичок правомірної поведінки, підвищуючи правову культуру, є найважливішим компонентом побудови правової держави [11, с. 92].

Як зазначає Б.І. Сташків, що серед учених найбільше розбіжностей викликають перелік, назва, зміст та класифікація запропонованих ними функцій. Без розкриття цих питань важко говорити про суть, характерні риси, цінність та місце функцій права у системі юридичних категорій [12, с. 8].

Основними сферами життя суспільства і дії права є політична, економічна, соціальна і духовна сфери. Відповідно до цих сфер визнається наявність у права таких функцій, як політична, економічна, ідеологічна, виховна та ін. Ні ідеологічної, ні виховної сфер у суспільному житті суспільства немає, але ідеологія займає одне з центральних місць у духовному житті суспільства [2, с. 9].

П.М. Рабінович [13, с. 90-91] виділяє ідеологічно-виховну (участь у формуванні в людей певного світогляду, у прищепленні їм певних моральних, правових, політичних поглядів); С.Л. Ансенков [14, с. 135-136] дає дещо іншу класифікацію функцій права, серед них виховну (виявляється у формуванні в людей за допомогою правових приписів переконання у їх справедливості і соціальній обумовленості, у формуванні поваги до права в цілому); Н.М. Оніщенко [15, с. 173] зазначає, що до соціальних функцій належать виховна; В.М. Синюков [16, с. 156-157] до загальносоціальних функцій відніс виховну (право впливає на поведінку людей через заборони, дозволи, здійснення правосуддя, правовий захист, покарання); Ф.Н. Фаткуллін [17, с. 205-209] не поділяє функції права на види, а відносить до них наступні: 1) модульно-інформаційну; 2) регулятивну; 3) виховну чи ідеологічну; 4) оціночну.

Суть ідеологічної функції права полягає в регулюванні за допомогою правових норм суспільних відносин у духовній сфері життя людей. Норми права соціального забезпечення впливають на ідеологію в цілому і на її складові. Так, норми про матеріальне забезпечення престарілих, інвалідів, сімей з дітьми позитивно впливають на зміцнення моралі, уявлення про благо, добро тощо [12, с. 14-15].

Виховна функція права неодноразово пов'язана з процесом і системою правового виховання, з ідеологічною роллю права у суспільстві [18, с. 64].

Останнім часом В.Ш. Шайхатдінов обґрунтував духовно-ідеологічну функцію соціального забезпечення, до складу якої включив ідеологічну, моральну і соціально-психологічну підфункції [19, с. 66].

На думку О.Л. Слюсаренко та Т.В. Кунгурцевої, невинуватою є думка ряду вчених, схильних не вважати виховний та ідеологічний вплив на правовий прогрес самостійними функціями права. Роль права виявляється не тільки в регулюванні суспільних відносин, але й у процесі формування правових мотивів, інтересів, навичок правомірної поведінки, правильного оцінювання уявлення про правову дійсність, правову активність особи. Вірно, що виховне призначення права виявляється в процесі виробництва, реалізуючи економічну функцію, і в політичному житті суспільства, але більш усього вона знаходить своє здійснення в духовній сфері. Деякі автори схильні ототожнювати виховний та ідеологічний вплив права, говорячи про наявність лише однієї, ідеологічної функції. Проте з цим

важко погодитись, адже ця функція існує об'єктивно, як результат дії права в суспільстві. Виховна ж функція спрямована на формування правових мотивів, вплив на ціннісні орієнтири, внутрішні потреби [2, с. 9].

Слід зазначити, що виховна функція права спрямована на розвиток і зміцнення правосвідомості, правової культури і правового виховання у всіх членів суспільства навичок правомірної поведінки. Тільки об'єднаними зусиллями державних органів, громадських організацій, використанням комплексу різноманітних, взаємозалежних засобів, всемірним розширенням правового виховання громадян, підвищенням ролі суспільної думки в боротьбі зі злочинністю можливо досягти успіху у забезпеченні ефективності виховної функції права. У системі наукових теоретико-правових знань теорія виховного впливу поряд з такими теоріями, як теорія правової поведінки, теорія правових відносин, теорія юридичної відповідальності, має важливе значення, доповнюючи своїм змістом картину правового устрою суспільного життя, виконуючи функцію окремої ланки у загальному переліку правових теорій [2, с. 10].

Необхідно розрізнити функції соціального забезпечення і функції права. А звідси можна сказати те, що кожна з галузей права діє на складові: предмет (загальні відносини), метод тощо. Ось чому склад і зміст галузевих функцій багато в чому визначається характером предмета регулювання галузі. Конкретно, предмет відповідної галузі обумовлює зміст специфічних для неї функцій, які дозволяють відмежувати її від інших галузей права. Предметом права соціального забезпечення охоплюється загальне відношення, складене при розподілі матеріальних благ і послуг з загальних фондів споживання через індивідуальну форму. Вплив права соціального забезпечення на ці відносини полягає в тому, що з його допомогою виникає здійснення функцій соціального забезпечення. Роль даної галузі права полягає в реалізації даних функцій з допомогою юридичних явищ, в силу чого функції соціального забезпечення набувають правового змісту і становляться функціями права в цій ступені, в якій можливий його вплив на економічні і соціальні процеси, політику, духовно-ідеологічну і сімейно-побутову сферу суспільства. Ось чому функції права соціального забезпечення не можуть повністю співпадати з функціями соціального забезпечення, як функції форми не співпадають з функціями змісту [3].

Духовно-ідеологічна функція права соціального забезпечення є елементом аналогічної функції соціального права. Суть функції полягає у регулюванні суспільних відносин в духовній сфері життя людей за допомогою правових норм, у здійсненні та вирішенні завдань, пов'язаних не лише зі зміцненням правосвідомості, але і з вихованням суспільного відношення до права, суспільної власності, викорінення командно-адміністративної психології, пережитків минулого в свідомості людей [3].

Наука права соціального забезпечення суттєво впливає на практику, виступає її теоретичною базою. Вона узагальнює практику роботи органів соціального захисту населення, застосування ними соціального законодавства, дає наукове тлумачення соціально-забезпечувальних норм, розробляє методику викладання права в освітніх закладах. Фахівці беруть участь у навчанні працівників соціальної сфери, ведуть серед населення пропаганду соціального законодавства, видають коментарі до законодавчих актів, роз'яснюють механізм реалізації громадянами суб'єктивних прав на окремі види соціального забезпечення. Наука права соціального забезпечення розробляє пропозиції з удосконалення законодавства, дає висновки щодо офіційного роз'яснення змісту окремих положень конкретних нормативних актів [20].

Здійснення кардинальних змін у всіх сферах суспільного життя у зв'язку з розбудовою незалежної Української держави, переходом до ринкових відносин, подолання кризових явищ, що супроводжують ці зміни, потребують значної уваги до вивчення і аналізу державної політики щодо створення інтелектуального, духовного потенціалу нації, формування людини майбутнього [21, с. 6]. Варто зазначити, що чим якісніше законодавство врегульовує відносини тим ефективна виховна функція в плані того, що суспільству легше дотримуватися того законодавства, яке суспільство вважає справедливим і піддаватиме осуду тих індивідів, які є порушниками. Тому важко говорити про виховну функцію, якщо суспільство виражає мовчазну згоду із тими, хто порушує законодавство, бо вважає його несправедливим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1.	Функції	права:	поняття,	види	URL:
http://stud.com.ua/62759/pravo/funktsiyi_prava_ponyattya_vidi (дата звернення 20.08.2018)					

2. О.Л. Слюсаренко, Т.В. Кунгурцева // Проблеми виховної функції права та правового виховання в сучасних умовах // *Юридична наука* № 2/2012 С. 7-11.
3. Функції права соціального забезпечення URL: <https://sci.house/grajdanskoe-pravo-ukrainyi-scibook/funktsiji-prava-sotsialnogo.html> (дата звернення 22.08.2018)
4. Словник найважливіших понять, які використовуються у посібнику URL: <http://studentam.net.ua/content/view/10715/85/> (дата звернення 12.06.2018)
5. Соціологія короткий енциклопедичний словник URL: <http://subject.com.ua/sociology/dict/56.html> (дата звернення 12.06.2018)
6. Виховна функція URL: <http://bibliograph.com.ua/teoria-gosudarstva-i-prava-7/95.htm> (дата звернення 20.08.2018)
7. Функції навчального процесу URL: http://eduknigi.com/ped_view.php?id=139 (дата звернення 20.08.2018)
8. Кучма О.Л Зловживання правом у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування: теоретико-практичний аспект / О. Л. Кучма // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. - 2016. - № 1. - С. 128-134. - URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_Jur_2016_1_20 (дата звернення 30.10.2018)
9. Виховна функція URL: http://pidruchniki.com/81720/pedagogika/vihovna_funktsiya (дата звернення 20.08.2018)
10. Пастухов В.П. Проблеми правової освіти студенської і шкільної молоді в Україні / *Актуальні проблеми гуманітарної освіти та виховання духовної культури студентів у сучасних умовах.* – К., 1996. – С. 199-200.
11. Антошина І.В. Інформаційна функція українського права: Дис...канд. юрид. наук: 12.00.01/І.В. Антошина; Національний університет Одеська юридична академія. – Одеса, 2015. – 200 с.
12. Сташків, Б.І. Проблеми функцій права соціального забезпечення [Текст] : стислий конспект лекції / Б.І. Сташків. – Чернігів : Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2010. – 27 с.
13. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави / П.М. Рабінович. – Київ, 1995. – С. 90-91.
14. Ансенков С.Л. Загальна теорія держави і права : навч. посібник / С.Л. Ансенков. – К. : Юрисконсульт, 2006.- С. 135-136.
15. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії правові конструкції та наукові концепції) : навч. посібник. – К. : Юрінком Інтер, 2008.- С. 173-187.
16. Теория государства и права / под общ. ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М., 1997. – С. 156-157.
17. Фаткуллин Ф.Н. Проблемы теории государства и права : курс лекций / Ф.Н. Фаткуллин. – Казань : Издательство Казанского университета, 1987. – С. 205-209.
18. Ткаченко Ю.Г. Методологические вопросы теории правоотношений. – М. : Юрид. Литра, 1980. –176 с.
19. Шайхатдинов В.Ш. Система социальной защиты и обеспечения населения современной России / В.Ш. Шайхатдинов // *Социальная защита населения в регионе : уч. пособие.* – Екатеринбург, 1999. – С. 66.
20. Право соціального забезпечення як наука URL: <http://radnuk.info/pidrychnuku/sostial/494-stashkiv/9907-27----.html> (дата звернення 20.08.2018)
21. Тищенко О.В. Трудовий договір з педагогічними працівниками середніх загальноосвітніх шкіл України : науково-практичний посібник. – К. : ВГЛ «Обрії», 2010. – 224 с.